

## قلعه‌سازی در لرستان و کارکرد امنیتی آن در عهد پهلوی اول

محسن رحمتی\*

محمد دالوند\*\*

### چکیده

دوره رضاشاه دوره جدیدی در ایجاد طرح‌های عمرانی به منظور نوسازی در ابعاد اجتماعی و اقتصادی در مناطق مختلف کشور، از جمله لرستان بود. یکی از این برنامه‌های عمرانی در لرستان، احداث قلعه‌هایی با انگیزه‌هایی متفاوت بود. فرماندهان ارتش به منظور تسریع در عملیات نظامی و تسلط بر لرستان، قلعه‌های متعددی را در آنجا احداث یا مرمت نمودند. این مقاله با شیوه توصیفی - تحلیلی، قلعه‌سازی در لرستان و کارکردهای آن در دوره رضاشاه مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در این دوره قلعه‌های زیادی در سه گروه نظامی، رعیتی و غیردولتی در مناطق مختلف لرستان مرمت و احداث شدند که کارکردهای متعدد اداری، نظامی، اجتماعی، امنیتی در زمینه نظارت بر فعالیت مخالفان و شورشیان احتمالی، نگهداری مهمات و تجهیزات نظامی، زندانی نمودن مجرمان، تجمع نظامیان، استقرار ادارات دولتی و تخته‌قاپوی ایلات و عشایر داشتند.

**کلیدواژه‌ها:** لرستان، ایلات و عشایر، پهلوی اول، قلاع، قلعه سازی.

### ۱. مقدمه

لرستان همواره یکی از مناطق مهم و استراتژیک در غرب ایران بوده است. ساختن قلعه‌ها در مسیر راه‌های کاروان‌ها و همچنین احداث برج‌های دیده‌بانی در محورهای ارتباطی این ایالت گویای آن است که از دیرباز، تأمین امنیت این منطقه، یکی از دغدغه‌های حکومت مرکزی بوده است. در اواخر حکومت قاجارها، از انقلاب مشروطه تا برآمدن رضاخان، به

\* دانشیار تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول)، mohsenrahmati45@gmail.com

\*\* کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه لرستان، mo.dalvand56@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۲/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۴/۲۰

دلایل مختلف، اوضاع امنیتی مناطق مختلف کشور از جمله لرستان مختل شد چنانکه در این دوره تقریباً ۲۰ ساله، به واسطه فقدان نظارت عمال دولتی و تحرکات لگام گسیخته ایلات، اکثر سازه‌های دولتی (اعم از نظامی و غیر نظامی) آسیب دیدند. با روی کار آمدن رضاخان و تلاش وی برای تمرکز قدرت، ایجاد امنیت و تسری قدرت دولت مرکزی در سراسر کشور، لرستان نیز مورد توجه قرار گرفت. با توجه به قرار گرفتن لرستان بر محور ارتباطی تهران - خوزستان، بدیهی است که ایجاد، حفظ و تداوم امنیت منطقه در سیاست‌های فرهنگی - عمرانی رضاشاه در راستای نوسازی کشور اهمیت ویژه‌ای داشته باشد. طبیعی است که برای تأمین امنیت منطقه، ارتش از ابزارها و وسایل مختلف به ویژه استحکامات نظامی همچون برج، قلعه و جز آن استفاده کرده باشند. با توجه به ویژگی‌های خاص قلعه‌ها و تأثیر قاطع آن در پیشروی ارتش و همچنین حفظ دستاوردهای نظامی، احداث قلعه جدید و مرمت قلعه کهن در لرستان، در رأس برنامه‌های ارتش قرار گرفت و در این رهگذر قلعه متعددی ساخته شد. تحقیقات قابل توجهی در خصوص سیاست‌ها و راه‌کارهای دولت پهلوی اول در اداره و ایجاد امنیت در لرستان نوشته شده است ولی مسأله قلعه‌سازی و اهمیت آن در ایجاد امنیت، به صورت مستقل مورد پژوهش قرار نگرفته است. حمیدرضا دالوند (۱۳۸۸: ۱۱۶-۱۱۲) فقط به احداث قلعه فلک‌الافلاک و کاربری آن در یک محدوده زمانی گسترده پرداخته است و درباره دوره زمانی مورد مطالعه مطالب اندکی دارد. نفیسه واعظ شهرستانی (۱۳۸۸: ۳۵۲-۳۴۶) هم در شرح سیاست عشایری دولت پهلوی اول، به مسأله قلعه‌سازی در لرستان به‌ویژه قلعه‌های رعیتی به صورت پراکنده پرداخته است اما این اقدام را در حاشیه سایر مباحث به‌ویژه انجام خدمات عمرانی برای عشایر قرار داده و درباره قلعه‌های نظامی سخنی نگفته است. صلاح - نعمتی (۱۳۹۶: ۱۷۰-۱۴۶) نیز ضمن تبیین پیامدهای طرح اسکان عشایر بر حیات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی لرستان، اشاراتی مختصر به ساخت قلعه‌ها نموده‌اند و از تحلیل و تبیین قلعه‌سازی در لرستان و کارکرد آن غفلت ورزیده‌اند. بنابراین مقاله حاضر با شیوه توصیفی - تحلیلی درصدد ارائه پاسخ به این پرسش است که احداث قلعه‌ها در لرستان چگونه بود و انگیزه‌های امنیتی دولت جهت استفاده از این قلعه‌ها در عهد رضاشاه چه بود؟

## ۲. قلعه‌سازی در لرستان قبل از برآمدن رضاخان

ساخت قلعه به عنوان یک سازه نظامی در ایران پیشینه‌ای کهن دارد و دولت‌های ایرانی در طول قرون متمادی جهت دفاع از تمامیت ارضی و استقرار امنیت در مناطق مختلف تحت سیطره خود اقدام به احداث قلعه‌های زیادی نموده‌اند. یکی از این مناطق لرستان بود که موقعیت و شرایط جغرافیایی آن، احداث قلعه‌های متعدد در آن را ضرورت می‌بخشید. به طوری که در عهد شاه‌عباس صفوی به فاصله پنج فرسنگ (سی کیلومتر) هفت قلعه بین راه خرم‌آباد به دزفول ساخته شد که قلعه‌های شهنشاه، چمشک، قلعه نصیر و قلعه رزه از جمله آنها بودند (قاسمی، ۱۳۹۴ ب: ۵۸۳). کارگزاران قاجاری نیز در مرمت قلاع قدیم و احداث قلاع جدید کوشا بودند؛ چنانکه محمدعلی میرزا دولت‌شاه، حکمران لرستان و خوزستان، به تعمیر قلعه فلک‌الافلاک پرداخت و در آن دیوانخانه و سربازخانه بنا نمود (ظل‌السلطان، ۱۳۶۲: ۲۸۱). مسعود میرزا ظل‌السلطان در سال‌های ۱۲۵۸-۱۲۶۶ ش. نیز این قلعه را مرمت کرد و عمارات جانبی همچون کلاه‌فرنگی، برج‌ها، عمارات دیوانی، توپخانه و چاپارخانه را تعمیر یا بدان افزود (ظل‌السلطان، ۱۳۶۲: ۲۸۱؛ جغرافیای لرستان، ۱۳۹۵: ۳۶-۳۵). مظفرالملک هم در سال‌های ۱۲۶۲-۱۲۶۶ ش. در احداث قلعه در لرستان کوشا بود (ساکي، ۱۳۴۳: ۳۳۸؛ بازوند، ۱۳۹۲: ۱۰۷). سفرنامه‌نویسان نیز به وجود قلعه‌هایی دیگر در لرستان دوره ناصری اشاره نموده‌اند که به عنوان پادگان‌های نظامی از آن‌ها استفاده می‌شد (چریکف، ۱۳۷۹: ۶۶) در دوره حکومت ضیاءالدوله آقارضا (ناظم خلوت) به سال ۱۲۶۸ ش. که راه «شوسه ناصری» در فاصله بین خرم‌آباد- دزفول احداث شد، هفت قلعه توسط حاج نجم‌الملک مهندس طراحی شدند که هر یک دارای پست‌خانه، تلگراف‌خانه، ابنیه و مسکن رعیتی بودند (ایران، ۲۰ جمادى‌الثانی ۱۳۰۶ ق: ۴/۷۰۹-۳). حتی پس از انقلاب مشروطیت، نیروهای ژاندارمری نیز در مسیر راه بروجرد به خرم‌آباد، قلعه‌هایی به عنوان پایگاه نظامی برای مقابله با ایلات و عشایر شورشی بنا نمودند که یکی از آنها قلعه زاهدشیر بود که بر روی تپه‌ای در مسیر عبور طوایف مختلف بیرانوند و باجولوند به سوی گرمسیر ساخته شد (ساکي، ۱۳۷۵: ۸۰؛ ۷۹).

در آستانه برآمدن رضاشاه لرستان نیز مانند دیگر مناطق کشور از جمله کردستان و خوزستان در دست رؤسای عشایر بود و در آتش ناامنی و هرج و مرج می‌سوخت (فوران، ۱۳۹۰: ۲۹۸؛ والی‌زاده معجزی، ۱۳۸۲: ۶۲). با روی کار آمدن رضاخان لرستان اهمیتی فوق‌العاده یافت زیرا وی از عملیات نظامی به این منطقه اهدافی در ابعاد مختلف اقتصادی،

سیاسی، اجتماعی و حتی فرهنگی داشت که پژوهشگران پیشین در مقالات خود به تبیین آنها پرداخته‌اند (رحمتی، دلوند، ۱۳۹۶: ۱۵۳-۱۳۷) ضرورت ایجاد امنیت جهت نائل شدن به اهداف فوق‌ایجاب می‌نمود که فرماندهان نظامی استحکاماتی را در این منطقه کوهستانی و صعب‌الوصول احداث نمایند؛ این سازه‌ها که در قالب قلعه‌های نظامی و قلعه‌های رعیتی قابل تفکیک هستند، در بیشتر مناطق لرستان ساخته شده و به انحاء مختلف مورد استفاده قرار گرفتند. افزون بر آن قلعه‌های دیگری نیز قبل از برآمدن رضاخان توسط خوانین محلی احداث شدند که با استقرار پهلوی اول در لرستان، تصرف یا ضبط شده و در اختیار دولتیان قرار گرفتند تا در راستای اهداف امنیتی مورد استفاده واقع شوند که ما آنها را در این‌جا در قالب «قلعه‌های غیردولتی» قرار داده‌ایم. با توجه به آنچه گفته شد قلعه‌سازی در لرستان در محورهای زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

### ۳. قلعه‌های نظامی

با توجه به اهمیت روزافزون ارتش برای رضاشاه و اختصاص ۳۳/۵ درصد بودجه کشور به امور نظامی در دوران پادشاهی وی، بخشی از اعتبارات فوق‌را وزارت جنگ به احداث قلعه‌های نظامی تخصیص داد (ایوانف، ۱۳۵۶: ۶۸؛ آرشیو اسناد و کتابخانه ملی غرب کشور/همدان، سند ش ۱۰۳ / ۲۸۰ / ۹۱) به طوری که پس از صدور حکم قشونی نمره ۱، تهیه و تنظیم نقشه‌های استحکامات نظامی به عهده شعبه خدمات فنی ارتش قرار گرفت (تاریخ ارتش نوین، بی تا: ۶۳) به دنبال آن ستوان یکم صارم‌الملک به ریاست عمران و ساختمان ارتش در لرستان منصوب شد و یکی از وظایف وی بازسازی قلعه‌های لرستان جهت امنیت در منطقه بود (امیراحمدی، ۱۳۷۳: ب: ۵۶). یکی از این قلعه‌ها، قلعه فلک‌الافلاک در خرم‌آباد بود. آنچه نظامیان در آغاز ورودشان جهت آماده‌سازی این سازه انجام دادند از نظافت اتاق‌های قابل استفاده، سنگ‌بندی و ایجاد استحکامات نظامی در آن فراتر نرفت (دلوند، ۱۳۸۸: ۱۱۳) زیرا بدون شک این قلعه در آستانه برآمدن رضاخان به خاطر ناامنی و هرج‌ومرج در منطقه وضعیت مناسبی نداشت و در هنگام ورود ارتش به لرستان، فقط ضلع غربی آن پابرجا بود (محمدی، ۱۳۷۹: ۱۳) تا اینکه در سال ۱۳۰۷ ش. مرمت اساسی شد؛ به طوری که در خرداد همین سال کارگرانی از همدان و بروجرد جهت کار در قلعه به خرم‌آباد اعزام شدند (آرشیو اسناد و کتابخانه ملی غرب کشور/همدان، سند

ش ۹۱/۲۸۰/۱۴۷). نظر به اهمیت این سازه برای دولت جدید، کارگزاران نظامی سعی نمودند که افراد غیربومی و ماهر را جهت کار در آن استخدام نمایند.

در چهاردهم آبان ۱۳۰۷ ش. کمیسیون ساختمان قلعه سپه در خرم‌آباد تشکیل شد و دربارهٔ پرداخت اعتبارات قلعه شامل هزینه‌های مربوط به مصالح، درب‌های اتاق‌ها، شیشه، نقاشی درب‌ها و هزینهٔ معماران و کارگران تصمیماتی اتخاذ کردند (آرشیو اسناد و کتابخانه ملی غرب کشور/ همدان، سند ش ۹۱/۲۸۰/۱۴۷، ۹۱/۲۸۲/۶۲). دو روز بعد (۱۶ آبان) رضاشاه به خرم‌آباد آمد و در اتاق‌هایی که در این عمارت ساخته شده بودند، ششصد نفر پذیرایی شدند (امیراحمدی، ۱۳۷۳ الف: ۳۴۹). به نظر می‌رسد یکی از عوامل اهمیت ویژه دژ سپه در دوره رضاشاه، ناشی از اندیشه‌های باستان‌گرایانه شاه و توجه وی به مواریت کهن بود.

منطقه جایدر نیز همواره از نظر نظامی برای دولت‌ها اهمیت به‌سزایی داشت؛ به طوری که در دوره قاجاریه، در این منطقه قلعهٔ مظفریه احداث شد، بود (ستوده، بی تا: ۵۳۲). در دوران رضاشاه بر اهمیت نظامی این منطقه افزوده شد تا جایی که قلعه‌ای در اراضی خلاصه این منطقه قلعه‌ای مشتمل بر چهل و چهار اتاق احداث شد (رزم‌آرا، ۱۳۲۰: ۲۶۸؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی، سند ش ۹۹-۱۲۰-۲۴۰). اسناد مربوط به هزینه احداث این قلعه (شامل دستمزد کارگران، خرید مصالح و ابزار آلات) در سال ۱۳۰۷ ش. از سوی وزارت جنگ پرداخت گردید (آرشیو اسناد و کتابخانه ملی غرب کشور/ همدان، سند ش ۹۱/۲۸۰/۱۴۷). رضاشاه در آبان همین سال از این قلعه هم بازدید کرد (امیراحمدی، ۱۳۷۳ الف: ۳۵۲).

قلعهٔ آبستان - کیلومتر ۲۵ جاده خرم‌آباد به بروجرد- از دیگر استحکاماتی بود که در سال ۱۳۰۷ ش. توسط وزارت جنگ و با همکاری وزارت مالیه بازسازی شد (ناهد، ۸ آبان ۱۳۰۷: ۳/۲۹) یکصد کارگر با دستمزد روزی دو ریال به مدت ده روز مشغول ساخت استحکامات آن بودند؛ هزینه دستمزد این افراد علاوه بر خرید مصالح توسط ارتش پرداخت شد (آرشیو اسناد و کتابخانه ملی غرب کشور/ همدان، سند ش ۹۱/۲۸۰/۴۰). رضاشاه در سفر خود، از این قلعه نیز دیدن کرد و استحکامات آن را به دقت بررسی کرد (امیر احمدی، ۱۳۷۳ الف: ۲۴۳). افزون بر قلعه‌های یاد شده، در سال ۱۳۰۳ ش. قلعهٔ زاهدشیر و قلعهٔ ماسور نیز بازسازی شدند و قلعهٔ گالیکه در منطقه چنار در کنار جاده

خرم‌آباد به پلدختر نیز احداث گردید (امیر احمدی، ۱۳۷۳ ب: ۵۶؛ مصاحبه شفاهی با یدالله ستوده، در مورخه ۹۶۶/۱۴).

#### ۴. قلعه‌های رعیتی

قلعه‌هایی که در دوره رضاشاه احداث شدند منحصر به استحکامات نظامی نبودند، بلکه در این دوره سازه‌هایی به سبک قلعه‌های نظامی با تعدادی اتاق و چهار برج دیده‌بانی با انگیزه استقرار امنیت در لرستان ساخته شدند که به قلعه‌های رعیتی معروفند. در سال ۱۳۰۶ ش. با تحقیقات رئیس ستاد ارتش، فرماندهی لشکر غرب و رئیس اداره راه لرستان و خوزستان، نقشه احداث قلعه‌های لرستان از نظر مکان ساخت، تعداد و ارتفاع آنها تهیه شد (آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی، سند ش ۲۹۰۰۰۰۵۷۷) و پس از آن قلعه‌هایی در مسیر راه‌های ارتباطی ساخته شد؛ قلعه چم حیدر - کیلومتر ۵۳ جاده خرم‌آباد به پلدختر - قلعه‌های شوراب و ناوه‌کش در منطقه چگنی، قلعه و سیان (واقع در ۳۰ کیلومتری جاده خرم‌آباد به پلدختر)، قلعه کهیران (واقع در منطقه الوار گرمسیری) و قلعه قالبی (واقع در ۴۰ کیلومتری جاده خرم‌آباد به پلدختر) از قلعه‌های رعیتی بودند که با نظارت ارتش و اداره راه بازسازی شدند (آرشیو اسناد و کتابخانه ملی غرب کشور/همدان، سند ش ۲۴۰/۱۲۰۹۹؛ رزم‌آرا، ۱۳۲۰: ۲۴۹، ۲۶۹) در نشریه اطلاعات نیز به ساخت چندین قلعه در عهد رضاشاه اشاره شده است (اطلاعات، ۱۹ آذر ۱۳۰۷: ۲/۶۵۱). آنچه موضوع احداث قلعه‌های رعیتی را مهم جلوه می‌دهد نقش نظامی‌گری خودکامه در روند اجرای کار است به طوری که در تیرماه ۱۳۰۸ ش. افزون بر صد هزار تومان اعتبار اولیه، مبلغ دویست هزار تومان دیگر جهت احداث قلعه‌های رعیتی تخصیص داده شد که به دنبال آن در مهر همین سال ۱۵۸۰ تومان به منظور ساخت قلعه‌های فلاحتی به منطقه لرستان پرداخت شد ضمن اینکه مبلغ دویست و پنج هزار تومان اعتباری که از سال گذشته به عنوان دیون پرداخت نشده بود در سال ۱۳۰۸ جهت تکمیل قلاع لرستان تخصیص داده شد (حبل‌المتین، ۱۸ تیر ۱۳۰۸: ۲۵ و ۲۴/۲۴؛ همان، ۲ مهر ۱۳۰۸: ۴۱ و ۲۶/۴۰). به نظر می‌رسد که مهم‌ترین انگیزه دولت از تأمین و توزیع اعتبارات قلعه‌های رعیتی در لرستان ایجاد امنیت در منطقه بود که در عهد رضاشاه به ویژه دهه نخست آن توسط ایلات شورشی و کوچ‌رو مختل شده بود.

شایان ذکر است که به رغم پرداخت اعتبارات و نظارت ارتشیان جهت احداث قلعه‌های رعیتی، عدم استقبال رعیت‌ها از این سازه‌ها، به مرور زمان باعث فرسودگی و از

بین رفتن آنها شد (آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی، سند ش ۱۲۰۹۹-۲۴۰). کیانی استحکام بناها، سرعت در ساخت پروژه‌های ساختمانی و عمرانی، نظارت و سرکشی به بناها و تأثیرات روانی ناشی از نگرش‌های نظامی‌گری را از ویژگی‌های معماری ایران در عهد رضاشاه می‌داند که پیش از آن در دوره قاجار سابقه نداشت (کیانی، ۱۳۸۳: ۱۱۸، ۱۱۷) به نظر می‌رسد تمام خصایص یاد شده در مورد استحکامات نظامی و رعیتی به استثنای ویژگی استحکام بناها در لرستان تحقق یافت زیرا اگر قلعه فلک‌الافلاک را مستثنی قرار دهیم اکثر قلعه‌هایی که در این زمان توسط ارتشیان یا با نظارت آنها ساخته شدند پس از چندی به دلیل عدم استحکام کافی از بین رفتند.

## ۵. قلعه‌های غیردولتی

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، تعدادی از قلعه‌های لرستان قبل از ورود ارتشیان به لرستان توسط خوانین لرستان احداث شدند. یکی از این استحکامات، قلعه زاغه - واقع در کیلومتر ۳۵ جاده خرم‌آباد به بروجرد - بود. زاغه به دلیل واقع شدن بین دو گردنه توگه و رازان برای دولت پهلوی اهمیت استراتژیکی داشت؛ زیرا از یک سو سکونتگاه طوایف باجولوند بود که همواره دولتخواه (دالوند، ۱۳۸۲: ۱۳۶/۱) بودند و از دیگر سو گذرگاه طوایف بیرانوند بود که در هر وی (منطقه‌ای بین خرم‌آباد و بروجرد) شمالی می‌زیستند و مخالف سیاست تمرکزگرایی رضاشاه بودند. از این رو استحکامات این منطقه مورد توجه قرار گرفت تا در راستای انگیزه‌های رضاشاه ایفای نقش نمایند. قلعه زاغه در اواخر حکومت قاجار توسط پاپی‌خان دالوند - از خوانین تیره جشینیان - بر روی تپه‌ای در ضلع شمالی روستا با استفاده از مصالحی چون گل، خشت، سنگ و چوب ساخته شد و دارای تعدادی اتاق با چهار برج دیده‌بانی بود. در آستانه برآمدن رضاخان این قلعه مورد توجه نیروهای ژاندارمری قرار گرفت و با ورود قوای رضاخان به لرستان بر اهمیت آن افزوده شد تا با استفاده نظامی از آن امنیت در منطقه ایجاد شود (مصاحبه شفاهی با مظفر ساکی در مورخه ۹۶/۶/۱۰).

شایان ذکر است در لرستان به خانه‌های حیاطدار و بدون برج، قلعه نیز می‌گفتند چنان‌که امروزه نیز مرسوم است. یکی از این نوع قلعه‌ها در روستای رنگرزان (واقع در کیلومتر ۴۵ جاده خرم‌آباد به بروجرد) بود که توسط یکی از خدایان محلی به نام کدخدا شیر دالوند بر بالای تپه‌ای ساخته شد و با ورود نیروهای ژاندارم - قبل از برآمدن رضاخان - در اختیار ژاندارمری قرار داده شد. با آمدن ارتش رضاشاه به لرستان، این منزل

شخصی مورد استفاده نظامیان قرار گرفت و نقش مهمی در ایجاد امنیت در منطقه هرو ایفا نمود (مصاحبه شفاهی با رحمت دالوند در مورخه ۹۶/۶/۱۸).

در کوهدشت - شهری در لرستان - خوانین غضنفری (نظر علی‌خان و پسرش علی‌محمدخان) دو قلعه در اواخر حکومت قاجار ساختند؛ چون آنها با ورود ارتش رضاخانی به لرستان، در صف خادمان واقعی قرار گرفتند از طرف دولت جدید به عنوان حاکم منطقه در قلاع خویش ابقا شدند اما چند سال بعد به دلیل عملکرد نادرست فرماندهان نظامی، علی‌محمدخان غضنفری (امیراعظم) در سال ۱۳۰۶ ش. علیه سلطه ارتش قیام کرد و در نتیجه جنگی سخت از نیروهای محمدخان شاه‌بختی و سرهنگ بلوچ در منطقه سرخ‌دم کوهدشت شکست خورده، قلعه را به نیروهای نظامی واگذار نمود (والیزاده معجزی، ۱۳۸۲: ۲۰۳-۲۰۱). این قلعه که به عمارت پارک معروف بود به شیوه عمارت‌های امروزی در دو طبقه ساخته شد و برخلاف قلعه‌های دیگر فاقد برج نظامی بود (شجره، ۱۳۹۵: ۹۱) قلعه «نظه» هم که متعلق به نظر علی‌خان بود در منطقه پای‌آستان کوهدشت قرار داشت و دارای چهار برج دیده‌بانی با دیوارهای آجری بود که در داخل هم چندین اتاق داشت (همان، ۱۳۹۵: ۹۲؛ رزم‌آرا، ۱۳۲۰: ۲۲۰) این قلعه نیز مانند قلعه پارک در خدمت اهداف امنیتی دولت پهلوی قرار گرفت.

از استحکامات غیردولتی دیگری که در دوره پهلوی در لرستان مورد توجه قرار گرفت، قلعه «مظفری» در منطقه الشتر بود؛ این قلعه توسط صیدمهدی‌خان حسنونند - از خوانین معروف حسنونند و نوه خدایی‌خان حسنونند - در عصر قاجار ساخته شد و تا قبل از ورود نظامیان به لرستان در دست فرزند وی مهرعلی‌خان امیرمنظم (حاکم منطقه الشتر در اواخر قاجار) بود (مصاحبه شفاهی با یدالله ستوده در مورخه ۹۶/۶/۱۴). اما با دستگیری و اعدام وی توسط پهلوی اول، این قلعه توسط ارتش ضبط شد (والی‌زاده معجزی، ۱۳۸۹: ۴۷۴) سرهنگ گیگوی ارمنی با دستگیری امیرمنظم در اواخر سال ۱۳۰۳ ش. به جز قلعه مظفری هر سازه‌ای را که ممکن بود روزی مبدل به قلعه و کمین‌گاه شورشیان شود، ویران نمود (استارک، ۱۳۶۴: ۲۲) قلعه مظفری برخلاف قلعه نظه به شکل چهارگوشه و نه مدور ساخته شده بود و دارای چند برج دیده‌بانی با تعداد زیادی اتاق بود (همان: ۲۸) اگرچه گزارشی مبنی بر تخصیص اعتبارات دولتی جهت تعمیر این قلعه‌ها در دست نداریم ولی به نظر می‌رسد که دولت جدید جهت استفاده از این استحکامات به منظور دستیابی به اهداف امنیتی خود، مرمتی هرچند جزئی در این سازه‌ها انجام داده است.



## ۶. کارکردهای امنیتی قلعه‌ها

یکی از استراتژی‌های پهلوی جهت ایجاد امنیت و افزایش نظارت بر ایلات و عشایر لرستان، این بود که تعداد قلعه‌ها را در مناطق مختلف این ایالت افزایش دهد؛ این برنامه تا بدانجا برای دولت جدید اهمیت داشت که در مجلس شورای ملی نیز تصویب شد (مجدد، ۱۳۸۹: ۵۸۸). چون ابنیه دولتی و سربازخانه‌ها در اواخر حکومت قاجار در نتیجه آشفتنگی اوضاع لرستان تخریب شده بودند؛ تعدادی از قلعه‌ها به تدریج بازسازی شده و مورد استفاده قرار گرفتند. موارد استفاده از این قلعه‌ها یکسان نبوده و برحسب شرایط و مقتضیات، این سازه‌ها کارکردهای متفاوتی همچون نظامی، اداری و اجتماعی داشتند.

### ۱.۶ کارکرد پادگانی و نظامی

با توجه به مکان و شیوه ساخت قلعه‌ها، تردیدی نیست که مهمترین کارکرد این سازه‌ها برای نیل به اهداف دولت مرکزی در ایجاد امنیت، کارکرد پادگانی و نظامی بوده است که به ترتیب در محورهای ذیل به آنها اشاره می‌شود:

#### ۱.۱.۶ نظارت بر فعالیت مخالفان و شورشیان احتمالی

مهم‌ترین انگیزه دولت از بازسازی قلعه‌ها، تمرکز نیرو در آنها به منظور دفاع از منطقه در هنگامه انقلابات ایلی بود و در این میان قلعه فلک الافلاک اهمیت به‌سزایی داشت. در بهار ۱۳۰۳ش. با حمله ایلات و عشایر، استحکامات این قلعه حتی با وجود داشتن توپخانه در محاصره قرار گرفت و فرمانده پادگان آن، سرتیپ محمدخان شاه‌بختی و سرهنگ محتشمی با کمبود آذوقه و مهمات روبه‌رو شدند (شاه‌بختی، ۱۳۷۳: ۷۴؛ یکرنگیان، ۱۳۲۶: ۴۰۹) اما سنگربندی و استحکامات دفاعی این قلعه باعث پایداری نظامیان در مقابل ایلات شورشی و عدم سقوط شهر شد. از آنجا که این قلعه در بالای تپه‌ای بلند ساخته شده بود، نه تنها دسترسی به آن امکان‌پذیر نبود، بلکه میزان تلفات نظامیان هم کم بود.

در سال ۱۳۰۸ش. ستونی از ارتش متشکل از گردان پیاده مختلط بروجرد و یک گروهان مسلسل از فوج مختلط گارد سپه به فرماندهی سرگرد مصطفی خان هوشمند مأمور پادگان قلعه خرم‌آباد و انتظامات شهر شدند (امیراحمدی، ۱۳۷۳ ب: ۲۷۹) تا در صورت بروز شورش عشایر نافرمان به دفاع از شهر پرداخته و امنیت را در منطقه ایجاد نمایند. از

آنجا که این قلعه در سال ۱۳۰۷ش. بازسازی شده بود، نظامیان با استقرار در برج‌های آن به عنوان پست امنیه به دقت تحریکات عشایر را زیر نظر می‌گرفتند.

از قلعه‌های دیگر که به عنوان پادگان مورد استفاده قرار گرفت و مانند قلعه فلک‌الافلاک مکان تمرکز نیروهای ارتش بود، قلعه آبستان بود، به طوری که در شورش ۱۳۰۳ یک گروهان و نیم پیاده، نیم گروهان پنجاه تیر و یک رسد سوار به دستور فرمانده تیپ لرستان، مأمور دفاع از این قلعه و برج‌های بین راه تا خرم‌آباد شدند (شاه‌بختی، ۱۳۷۳: ۴۵). پادگان این قلعه که در محل اسکان ایل سگوند قرار داشت، با بازسازی در سال ۱۳۰۷ش. موقعیت ممتازی یافت زیرا از طریق برج‌های نظامی کوچ‌های سالانه ایلات را زیر نظر گرفته و در شورش‌های احتمالی پایگاه مستحکمی برای دفاع در برابر عشایر شد.

پس از استقرار نیروهای نظامی در خرم‌آباد در آذر ۱۳۰۲ش. قلعه زاغه نیز کاربری نظامی یافت و به عنوان سازه‌ای دفاعی مورد توجه قرار گرفت به طوری که در بهار ۱۳۰۳ش. به دستور شاه‌بختی، نظامیان مستقر در برج‌های آبستان و تگه -گردنه‌ای در مغرب زاغه - در این قلعه متمرکز شدند ولی به دلیل بی‌لیاقتی فرمانده نظامی، این پادگان در هفتم خرداد ۱۳۰۳ش. سقوط کرد و پنج تن از گروهان ۲ گارد سپه به همراه افسر آنها گروهان یدالله‌خان پس از خلع سلاح توسط ایلات و عشایر لخت شدند (همان: ۱۴۲، ۱۷۵؛ ستوده ۱۳۸۸: ۱۲۹) به گفته ریش‌سفیدان محلی نظامیان خلع سلاح شده توسط سواران حسین‌قلی‌خان پاپی - رئیس ایل پاپی - در قلعه محاصره شده و به تحریک نورعلی ساکی، کدخدای روستا دست از مبارزه کشیدند (مصاحبه با مظفر ساکی در مورخه ۹۶/۶/۱۰). از این رو پادگان زاغه قادر به دفاع در برابر شورشیان نشد با این حال در سال بعد همچنان محل استقرار نیروهای نظامی بود و از برج‌های دیده‌بانی آن جهت نظارت بر عشایر استفاده می‌شد و به انگیزه دفاعی دولت در برابر شورش‌ها جامه عمل پوشید (ستوده، ۱۳۸۸: ۱۳۰). ولی در نیمه دوم حکومت رضاشاه به دلیل تخریب اتاق‌های آن قابل استفاده برای استراحت سربازان نبود به طوری که هنگ‌های نظامی هنگام اعزام از بروجرد به خرم‌آباد مجبور بودند شب هنگام به محض رسیدن به زاغه از منازل و اصطبل‌های اهالی استفاده کنند (مصاحبه شفاهی با سام دالوند در مورخه ۹۴/۶/۱۵). علی‌رغم قلعه زاغه، پادگان رنگرزان به فرماندهی یاور ابراهیم‌خان ضرابی در سال ۱۳۰۳ش. جزء پادگان‌های نادری بود که در مقابل اتحادیه ایلات و عشایر به دفاع پرداخت؛ به دستور شاه‌بختی در سی‌ام اردیبهشت همین سال یک گروهان یکصدوده نفره از قلعه زاهدشیر به پادگان رنگرزان اعزام شدند و

در مقابل عشایر نافرمان به دفاع پرداخته، امنیت را در منطقه ایجاد نمودند (والی‌زاده معجزی، ۱۳۸۲: ۱۴۵؛ شاه‌بختی، ۱۳۷۳: ۱۴۳، ۷۳) این پادگان در منطقه دالوندهای دولتخواه قرار داشت ولی بیرانوندها از هروی شمالی به این پادگان یورش بردند، با این حال به دلیل اقتدار فرمانده و موقعیت کوهستانی آن قادر به تصرف آن نشدند.

از قلاع دیگری که محل استقرار نیروهای نظامی بود، قلعه مظفری در الشتر بود که طبق حکم عملیاتی نهم خرداد ۱۳۰۳ش. مرکز اردوی مختلط لشکر غرب قرار گرفت (امیراحمدی، ۱۳۷۳ ب: ۴۰، ۳۹) تا در صورت شورش احتمالی ایل حسنونند، آنها را سرکوب نموده و امنیت را برقرار نماید. در سال بعد با انتصاب حسین‌آقا خزاعی استحکامات قلعه الشتر بار دیگر مورد توجه قرار گرفت تا جایی که سروان عباس‌خان بدیعی به عنوان فرمانده پادگان آن منصوب شد (والی‌زاده معجزی، ۱۳۸۲: ۱۴۴) در سال‌های بعد این قلعه همچنان مرکز اردوی نظامی و محل استقرار نیروی ژاندارمری منطقه الشتر بود (ستوده، ۱۳۸۸: ۲۷۳، استارک، ۱۳۶۲: ۲۸) و کاربری دفاعی - نظامی خود را حفظ نمود.

قلعه‌های نظامی چون در حکم پادگان و مرکز فرماندهی عمل می‌کردند نیروهایی را به انگیزه‌های امنیتی مختلفی از قبیل حفاظت از عملیات راهسازی، تعقیب اشرار و دستگیری آنها و فرستادن نیرو به برج‌های نظامی بین راه اعزام می‌نمودند (آرشیو اسناد و کتابخانه ملی غرب کشور/ همدان، سند ش ۹۱/۲۸۰/۱۲۵، ۹۱/۲۸۰/۱۲۰؛ استارک، ۱۳۶۴: ۳۳). اعزام نیرو به منظور حمایت از پادگان‌های دیگر در مواقع شورش از دیگر اهداف امنیتی این قلعه‌ها بود؛ به طوری که قلعه جایدر - که در اسناد از آن زیر عنوان «سربازخانه» یاد شده است - در محاصره نظامیان پادگان قلعه شیخ مکان صیمره، با اعزام نیرو، این پادگان را از محاصره نجات داد، امنیت را به منطقه بازگرداند (رزم‌آرا؛ ۱۳۲۰: ۲۰-۱۹) در سال ۱۳۰۸ش. نیز سرگرد غلام‌حسین خسروی افسر تیپ مختلط خوزستان از طرف لشکر غرب جهت ارتباط بین پادگان جایدر و قلعه شیخ مکان تعیین شد تا ارتباط بین قوای آبدانان و استحکامات جایدر را برقرار نموده (فهیمی، ۱۳۸۸: ۶۴) و امنیت را در مناطق مختلف بین این دو پادگان (قلعه) ایجاد کند.

### ۲.۱.۶ نگهداری مهمات و تجهیزات نظامی

نگهداری و حفظ مهمات ارتش از انگیزه‌های امنیتی دیگری بود که قلعه‌ها را مورد توجه قرار داد. در هر قلعه قسمتی تحت عنوان اسلحه‌خانه یا انبار مهمات از قبیل تفنگ، فشنگ، توپ‌های سبک و سنگین و اقسام سلاح‌های سرد قرار داشت که حتی الامکان در یک مکان امن از قلعه‌ها قرار داشت و چند نفر نظامی نیز به عنوان پست امنیه از آن محافظت می‌نمودند (امیر احمدی، ۱۳۷۳ ب: ۹۴) زیرا در صورت دستیابی عشایر به این تسلیحات، ارتش قادر به انجام عملیات نظامی نبود به طوری که چند سال قبل از برآمدن رضاخان (۱۲۹۴ ش.) در منطقه ازنا- ۲۸ کیلومتری شرق خرم‌آباد- ایلات و عشایر نیروهای ژاندارمری را شکست داده و بر سلاح‌های آنها دست یافتند (خدابخشی، ۱۳۸۲: ۱۲۹) شاید یکی از دلایل این امر عدم محافظت از سلاح‌ها و فقدان انبار تسلیحاتی بود. افزون بر آن سلاح‌های زیادی در راستای سیاست راهبردی خلع سلاح از ایلات و طوایف گرفته شد (کرونین، ۱۳۷۷: ۳۷۹) که در انبارهای قلعه‌ها ضبط شدند. این سلاح‌ها پس از ثبت نمره و سیستم اسلحه، نام صاحب اسلحه و هویت وی، توسط افسران ارتش تحویل گرفته شده در قلعه‌های نظامی نگهداری می‌شدند (امیر احمدی، ۱۳۷۳ الف: ۳۳۰؛ ستوده، ۱۳۸۸: ۴۰۸).

### ۳.۱.۶ زندانی نمودن مجرمان

یکی دیگر از انگیزه‌های امنیتی رضاشاه جهت استفاده از قلعه‌ها، زندانی نمودن مجرمان در داخل این سازه‌ها بود. قلعه‌ها از دیرباز اتاقی به عنوان «محبس» داشتند که به طول معمول تاریک و غیرقابل نفوذ بود و در مکانی از قلعه قرار داشت که مجرم به ندرت قادر به فرار از آن بود. آخرین زندان در خرم‌آباد در اواخر دوره قاجار زندان «برج آبی» نام داشت که در ضلع شمال شرقی گلستان ارم - جنب قلعه فلک‌الافلاک - قرار داشت. این زندان دارای دو طبقه بود که قسمت زیرین آن زندان و طبقه فوقانی آن آسایشگاه قراولان و زندانبانان بود (والی‌زاده معجزی، ۱۳۸۰: ۲۰۸). با ورود ارتش به لرستان، ضرورت بازداشت متهمان و مجرمان و تبعات امنیتی آن ایجاب نمود که بخشی از قلعه‌ها به عنوان زندان مورد استفاده قرار گیرد (جلایر، ۱۳۷۶: ۷۱؛ استارک، ۱۳۶۴: ۳۳) به گفته ریش‌سفیدان محلی قلعه رنگرزان نیز دارای مکانی تحت عنوان بازداشتگاه بود که متهمان را در آن به طور موقت زندانی می‌کردند.

## ۲.۶ کارکرد اداری

از آنجا که قلعه‌ها به دلیل حضور نظامیان و نظارت آنها بر سکنه محل، از امنیت کافی برخوردار بودند، رضاشاه طرح استقرار ادارات در این سازه‌ها را اجرا نمود؛ به طوری که قلعه الشتر در سال‌های ۱۳۱۰-۱۳۰۹ ش. افزون بر محل سکونت حکمران شمال لرستان، مکان استقرار ادارات، ژاندارمری و مدرسه نیز بود و در سال‌های بعد هم اداره تلگراف و تلفن و بخش داری منطقه الشتر در آن قرار داشت (استارک، ۱۳۶۴: ۲۸؛ شجره، ۱۳۹۵: ۶۷). این قلعه حتی مکان برگزاری انتخابات و محل انجمن نظارت بر رأی‌گیری مناطقی چون الشتر، دلفان و خاوه شد (اسناد خرم‌آباد، ۱۳۹۲: ۴۴۵). از دیگر قلعه‌ها که به عنوان جایگاه حاکم، نیروهای نظامی و مکان استقرار ادارات مورد استفاده قرار گرفت، قلعه بارک (قلعه امیراعظم) در کوه‌دشت بود که طبقه اول آن محل دبستان مختلط جامی و طبقه دوم آن هم مکان ژاندارمری و اداره بهداشت بود (شجره، ۱۳۹۵: ۹۲). قلعه نظه در منطقه پای آستان کوه‌دشت و قلعه کفراج - در ۱۰ کیلومتری شرق شهرستان نورآباد- نیز به عنوان مکان حکمرانی حاکمان انتصابی در عهد رضاشاه مورد استفاده قرار گرفتند (رزماآرا، ۱۳۲۰: ۲۲۰، ۱۲۳).

ناگفته پیداست که به دلیل امنیت داشتن قلعه‌ها، در بعضی مواقع ادارات دولتی را به مکانی در نزدیکی این سازه‌ها منتقل می‌کردند چون نیروهای نظامی مستقر در آنها بر محیط اطراف قلعه احاطه داشتند. به طوری که در عهد رضاشاه درمانگاه ارتش و اداره پست و تلگراف خرم‌آباد به اماکنی در جنب قلعه فلک‌الافلاک انتقال داده شد (قاسمی، ۱۳۹۴: ۷۴۲، ۷۵۷). شایان ذکر است که جشن‌های دولتی را هم در قلعه‌ها برگزار می‌کردند، به طوری که در آبان ۱۳۰۷ ش. به منظور ورود رضاشاه به خرم‌آباد، جشنی از طرف اداره راه و فرماندهی لشکر غرب در قلعه فلک‌الافلاک برگزار گردید. همچنین در سال ۱۳۱۲ ش. تخته‌قاپوی ایلات و عشایر الشتر، در قلعه مظفری جشنی برپا شد که خوانین و کدخدایان در آنجا حضور پیدا کردند (امیراحمدی، ۱۳۷۳ الف: ۳۴۹، اطلاعات ۳۱ مرداد ۱۳۱۲: ۱۹۷۷/۲).

## ۳.۶ کارکرد اجتماعی

از انگیزه‌های مهم دولت جهت استفاده از قلعه‌ها که تأثیر به‌سزایی در امنیت اجتماعی لرستان نیز داشت، بازسازی آنها به منظور اسکان ایلات و طوایف بود. از آنجا که برنامه

تخته قاپوی عشایر در دوره رضاشاه منوط به گرفتن اسلحه لرها و مساعدت مادی در شیوه زندگی آنها بود (آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی، سند ش ۱۲-۱۷-۲۹۳) یکی از راهکارهای دولت جدید برای مساعدت مادی، ساختن قلعه‌های رعیتی برای عشایر به منظور ممانعت از کوچ سالانه آنها بود (بهار، ۱۳۵۷: ۲۷۲). امیراحمدی در مورد نقشه احداث و نوع کاربری این قلعه‌ها در لرستان می‌گوید:

... این قلعه‌ها به تناسب محل و استعداد کشاورزی و احتیاج مردم ساخته می‌شد و عبارت بود از یک محوطه که دورتادور آن اتاق و پشت اتاق‌ها محل اغنام و احشام بود و در چهار گوشه هر قلعه چهار برج برای حفاظت درست شده بود که در مواقع لازم بتوان سنگربندی نمود و درحقیقت در موقع آرامش جای زندگی رعیتی مناسبی بود و در موقع جنگ و اغتشاش از آن استفاده نظامی می‌شد و این قلاع در طول تمام راه ساخته شد... (امیراحمدی، ۱۳۷۳ الف: ۳۳۳).

چنانکه از گفته‌های امیراحمدی برمی‌آید این قلعه‌ها به سبک قلعه‌های نظامی ساخته شدند و افزون بر کاربری رفاهی، در مواقع شورش ایلات کاربرد دفاعی هم داشتند؛ این استفاده دومانظوره از آنها در تأمین امنیت اجتماعی در لرستان مؤثر بود.

در تعقیب سیاست اسکان عشایر در لرستان در شهریور ۱۳۰۷ش. هنگ آهن از تیپ ارتش لرستان جهت تخته قاپوی ایلات و طوایف در قلاع ساخته شده در طول جاده خرم‌آباد به خوزستان مستقر شدند (جلایر، ۱۳۷۶: ۷۰) در آذر ۱۳۰۸ش. ایل بهاروند در جلگه کرگه - در جنوب خرم‌آباد - در قلعه‌های جدیدی که نظامیان بنا نهادند، تخته‌قاپو شدند، قلاوندها نیز در امتداد جاده شوسه بین جایدر و تنگ‌تیر (در نزدیکی پلدختر) اسکان یافته و مشغول زراعت گردید (امیراحمدی، ۱۳۷۳ ب: ۲۷۴). همان‌طور که گفته شد قلعه‌های شوراب، ویسیان، قالبی و چم‌حیدر نیز در راستای سیاست اسکان بازسازی شدند و تعداد زیادی از ایلات تخته‌قاپو شده را در خود جای دادند. با اسکان عشایر در این سازه‌ها، آنها تحت نظارت دولت قرار گرفتند و به دنبال آن به تدریج در لرستان امنیت ایجاد شد.

شایان ذکر است، با توجه به اینکه اسکان عشایر در لرستان مانند دیگر مناطق کشور با زور و سرنیزه نظامیان انجام گرفت (ایوانف، ۱۳۵۶: ۱۴۲) قلعه‌های نظامی که در حکم پادگان عمل می‌نمودند نقش مهمی در فرایند اسکان داشتند؛ آنها از بیلاق و قشلاق عشایر جلوگیری کرده، آنها را مجبور به سکونت در این سازه‌ها نمودند.

## ۷. نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که یکی از مهم‌ترین ابزارهای رضاشاه جهت استقرار امنیت در لرستان، برنامه قلعه‌سازی در این منطقه بود که با نظارت فرماندهان ارتش و افسران عالی‌رتبه انجام گرفت. باتوجه به استحکام بافت ایلی در لرستان و شرایط کوهستانی منطقه، دولت پهلوی دریافت که تسلط بر لرستان و ایجاد امنیت اجتماعی در منطقه به آسانی میسر نیست و این مهم بدون احداث قلعه‌های نظامی - رعیتی در مناطق مختلف این ایالت به‌ویژه در حاشیه راه‌های مواصلاتی امکان‌پذیر نخواهد بود؛ از این‌رو برنامه قلعه‌سازی با نظارت آنها بر نحوه احداث و حتی پرداخت اعتبارات دولتی توسط آنان به معماران، اجرا شد. قلعه‌هایی نظیر فلک‌الافلاک، جایدر و آبستان در این زمان با کاربری نظامی توسط ارتش بازسازی شدند. قلعه‌های مرمت یا احداث شده در این زمان را بر اساس اهداف سازنده و کاربری آنها می‌توان در سه گروه قلاع نظامی، قلاع رعیتی و قلاع غیر دولتی دسته‌بندی کرد. قلعه‌های رعیتی جهت اسکان عشایر به منظور ایجاد امنیت در محورهای ارتباطی به‌ویژه مسیر خرم‌آباد به خوزستان احداث شدند که قلاعی مانند شوراب، ناوه کش، کهیران و ویسیان از جمله آنها بودند اما این نوع قلعه‌ها به دلیل عدم استحکام کافی و همچنین عدم استقبال رعیت از آنها به مرور زمان از بین رفتند.

صرف نظر از اهداف دولت مرکزی از احداث یا مرمت این قلعه‌ها، می‌توان کارکردهای این نوع استحکامات را در قالب‌های زیر تلخیص و دسته‌بندی کرد: کارکرد نظامی که این قلاع را به عنوان محلی برای استقرار و تجمع نیروهای نظامی، نگهداری تدارکات، آذوقه، مهمات و تسلیحات نظامیان درآورد. کارکرد امنیتی که این قلعه را از یک سو به عنوان محلی برای نظارت و کنترل شورش‌های احتمالی و سرکوب مخالفان دولت مرکزی احتمالی در آورد و از سوی دیگر این قلاع را به مکانی برای حبس و تبعید مخالفان و مجرمان درآورد. کارکرد اداری که این قلاع را به عنوان مکان استقرار ادارات دولتی و کارمندان مربوطه در داخل و یا جنب این قلعه‌ها در آورده بود. کارکرد اجتماعی که این قلاع را به عنوان مکانی برای استقرار عشایر در راستای تحقق برنامه عظیم و گسترده اسکان عشایر و طرح تخته قاپو در آورده بود.

## کتاب‌نامه

استارک، فریا (۱۳۶۴). سفرنامه الموت، لرستان و ایلام، ترجمه علی محمد ساکی، تهران: علمی.

- اسناد خرم‌آباد (۱۳۹۵). به کوشش فرید قاسمی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- امیراحمدی، احمد (۱۳۷۳ الف). خاطرات نخستین سپهبد امیران، به کوشش غلام‌حسین زرگری‌نژاد، تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- امیراحمدی، احمدی (۱۳۷۳ ب). اسناد نخستین سپهبد ایران، به کوشش سیروس سعدوندیان، تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- ایوانف، س. م (۱۳۵۶). تاریخ نوین ایران، ترجمه هوشنگ تیرآبی و حسن قائم‌پناه، تهران: اسلوج. بازوند، ستار (۱۳۹۲). لرستان تا امضاء ظل‌السلطان، خرم‌آباد: سیفا.
- بهار، محمدتقی (۱۳۵۷). تاریخ مختص احزاب سیاسی، ج ۱، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی. تاریخ ارتش نوین از ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ (بی‌تا). ج ۱، تهران: ستاد بزرگ ارتشتاران.
- جغرافیای لرستان، پشتکوه و پیشکوه (۱۳۹۵). به کوشش سکندر امان‌الهی بهاروند، خرم‌آباد: شاپورخواست.
- جلایر، مهدی (۱۳۷۶). در راه پشتکوه، به کوشش کاوه بیات، خرم‌آباد: شقایق، افلاک.
- چریکف، مسیو (۱۳۷۹). سیاحتنامه مسیو چریکف، ترجمه آپکار مسیحی، به کوشش علی‌اصغر عمران، تهران: امیرکبیر.
- خدابخشی، حاجی‌رضا (۱۳۸۴). تاریخ سیاسی لرستان، خرم‌آباد: افلاک.
- دلوند، حمیدرضا (۱۳۸۵). انقلاب اسلامی در لرستان، ج ۱، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دلوند، حمیدرضا (۱۳۸۸). تاریخ و معماری دژ شاپورخواست (قلعه فلک‌الافلاک)، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری.
- رزم‌آرا، حاج‌علی (۱۳۲۰). جغرافیای نظامی (لرستان)، تهران: ستاد بزرگ ارتشتاران.
- ساکي، علی‌محمد (۱۳۴۳). جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان، خرم‌آباد: کتاب‌فروشی محمدی.
- ستوده، یدالله (۱۳۸۸). شورش لرستان، اسناد و تصاویر، خرم‌آباد: شاپورخواست.
- ستوده، یدالله (بی‌تا). مستوفی لرستان، لرستان به روایت اسناد، خرم‌آباد: شاپورخواست.
- شاه‌بختی، محمد (۱۳۷۳). عملیات لرستان، اسناد سرتیپ محمد شاه‌بختی (۱۳۰۳ و ۱۳۰۶)، به کوشش کاوه بیات، تهران: شیرازه.
- شجره، حسین (۱۳۹۵). سفرنامه حسین شجره به لرستان، تصحیح محمدجعفر محمدزاده، خرم‌آباد: شاپورخواست.
- صلاح، مهدی و محمدعلی نعمتی (۱۳۹۵). پیامدهای اسکان عشایر بر حیات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی لرستان (۱۳۰۲ تا ۱۳۱۲ش)، مجله پژوهش‌های تاریخ ایران و اسلام، شماره ۱۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
- ظل‌السلطان، مسعود میرزا (۱۳۶۲). تاریخ مسعودی، تهران: یساولی.



غضنفری امرایی، اسفندیار (۱۳۹۳). تاریخ غضنفری، ج ۲، به کوشش اسعد غضنفری و یدالله ستوده، خرم‌آباد: شاپورخواست.

فوران، جان (۱۳۹۰). مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، تهران: خدمات فرهنگی رسا.

فهیمی، مهدی (۱۳۸۸). نقش مسیرهای سیمره در تاریخ لرستان، خرم‌آباد: شاپورخواست.

قاسمی، فرید (۱۳۹۴ ب). دانشنامهک خرم‌آباد، تهران: سیدفرید قاسمی.

قاسمی، فرید (۱۳۹۴). الف، سرگذشت خرم‌آباد، تهران: سید فرید قاسمی.

کرونین، استفای (۱۳۷۷). ارتش و حکومت پهلوی، ترجمه غلام‌رضا علی‌بابایی، ویرایش محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: خجسته.

کیانی، مصطفی (۱۳۸۲). معماری دوره پهلوی اول، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

مجدد، محمدقلی (۱۳۸۹). از قاجاریه به پهلوی، براساس اسناد وزارت خارجه امریکا، ترجمه رضا

مرزانی و مصطفی امیری، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

محمدی، ماشالله (۱۳۷۹). خاطرات من از خرم‌آباد قدیم، خرم‌آباد: افلاک.

واعظ شهرستانی، نفیسه (۱۳۸۸). سیاست عشایری دولت پهلوی اول، تهران: نشر تاریخ ایران.

والیزاده معجزی، محمدرضا (۱۳۸۰). تاریخ لرستان روزگار قاجار، ویراستار حمیدرضا دلوند، تهران حروفیه.

همو، (۱۳۷۵). ژاندارمری در لرستان، لرستان‌نامه، به کوشش سیدفرید قاسمی، خرم‌آباد: پیغام.

همو، (۱۳۸۲). تاریخ لرستان روزگار پهلوی، ویراستار غلام‌رضا عزیزی، تهران: حروفیه.

یگرنگیان، میرحسین (۱۳۲۶). گلگون‌کفنان، گوشه‌ای از تاریخ نظامی معاصر، تهران: چاپخانه محمدعلی علمی.

#### اسناد

آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره‌های بازیابی ۹۹-۱۲۰-۲۴۰، ۲۹۰۰۰۰۵۷۷، ۱۲-۱۷-۲۹۳.

آرشیو سازمان اسناد ملی غرب کشور/همدان، شماره‌های بازیابی، ۹۱/۲۸۰/۱۰۳، ۹۱/۲۸۰/۱۴۷، ۹۱/۲۸۰/۶۲، ۹۱/۲۸۰/۴۰، ۹۱/۲۸۰/۱۲۰، ۹۱/۲۸۰/۱۲۵.

#### روزنامه‌ها

اطلاعات، ۱۹ آذر ۱۳۰۷، سال سوم، شماره ۶۵۱.

اطلاعات، ۳۱ مرداد ۱۳۱۲، سال هشتم، شماره ۱۹۷۷.

ایران، ۳۰ جمادی‌الثانی ۱۳۰۷، شماره ۷۰۹.

جبل‌المتین، ۱۸ تیر ۱۳۰۸، سال سی‌وهفتم، شماره ۲۵ و ۲۴.

جبل‌المتین، ۲ مهر ۱۳۰۸، سال سی‌وهفتم، شماره ۴۱ و ۴۰.

۵۴ پژوهش‌نامه تاریخ/اجتماعی و اقتصادی، سال هفتم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۷

ناهید، ۸ آبان ۱۳۰۷، سال هشتم، شماره ۲۹.

#### مصاحبه

- ۱- مصاحبه با آقای مظفر ساکی، لرستان، ۹۶/۶/۱۰.
- ۲- مصاحبه با آقای سام دالوند، لرستان، ۹۴/۴/۱۵.
- ۳- مصاحبه با آقای یدالله ستوده، لرستان، ۹۶/۶/۱۴.
- ۴- مصاحبه با آقای رحمت دالوند، لرستان، ۹۶/۶/۱۸.

